

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/121/67-70>

Nigar Sadıqova

Bakı Slavyan Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-7079-6871>

nigarsadiqova1@gmail.com

Gülbəniz Mehdiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-2561-1591>

gulbeniz57@mail.ru

XI əsrdə xalq dili – Azərbaycan dili

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi XI əsrdə Azərbaycan dili və bu dildə yazan şairlərin, tarixçilərin çevrəsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məsələdə Yaqut Həməvi, Seyid Əhməd Kəsrəvi, Həsənoğlu və digər filosof-şairlərin dəyərli fikirləri nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycan dilinin həm xalq arasında, həm də ərəb əlifbasında yazılarda artan rolu qeyd edilmişdir. Elmi məqalədə müəllif türk xalqlarının ölməz eposu olan *Kitabi-Dədə Qorqud* əsərinə müraciət etmiş, Azərbaycan dilinin XI əsrdə mövcudluğunu yalnız xalq dili meydançası kimi deyil, habelə bədii forma kimi də təsdiqləmişdir. XI əsrin yazılı türk abidələrində işlənən, türk ruhunu özündə cəm edən zərb-məsəllər, atalar sözləri, frazeologizmlər dəlil kimi gətirilmişdir. Bir xalqın təfəkkür tərzinin formalaşmasında belə zəngin poetik ifadələrin minilliklərlə yol keçdiyi, türk dilinin oturmuş bir dil olması sübut edilmişdir. Məqalədə adı çəkilən tarixi dövrə aid ərəb əlifbası ilə Azərbaycan türkcəsində yazılmış şair və ədiblərimizin poeziyasından nümunələr təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, türk dili, Azərbaycan şairləri, Kitabi-Dədə Qorqud, orta əsrlər*

Nigar Sadıqova

Baku Slavic University

<https://orcid.org/0000-0002-7079-6871>

nigarsadiqova1@gmail.com

Gulbeniz Mehdiyeva

Baku Slavic University

<https://orcid.org/0000-0002-2561-1591>

gulbeniz57@mail.ru

The Vernacular Language in the 11th Century – Azerbaijani Language

Abstract

Purpose of the study is to determine the circle of authors, historians and poets who wrote about the Azerbaijani language in the 11th century. This article examines the valuable thoughts of such philosophers and poets as Yagut Hamawi, S. Kesrewi, Gatran Tabrizi, Hasanoglu, etc., emphasizing the increasing role of the Azerbaijani language, both among the people and in the form of Arabic writing. In the scientific article, the author refers to the immortal epic of the Turkic peoples, *Kitabi-Dada Gorgud*, dating back to the 11th century and presents for the review to the reader the fact of existence of the Azerbaijani language not only as a universal platform for communication, but also as an art form. The article provides poetic examples from the poetry of Azerbaijani poets and thinkers of that historical era, who thought and created their works in the Arabic alphabet in the Azerbaijani dialect of the Turkic language.

Keywords: Azerbaijani language, turkish language, Azerbaijani poets, “Kitabi-Dada Gorgut”, middle centuries

Giriş

X–XIII əsr ərəb coğrafiyaşünasları Azərbaycan əhalisinin ərəb, fars (dəri) dillərindən tamam ayrı, xüsusi bir dildə danışdığını, bu dilin “azəriyyə”, yaxud “azəri” adlandığını qeyd edirlər. X əsrin birinci yarısında İran və Azərbaycanın bir çox şəhərlərində olmuş Məsudi yerlərdə rəsmi dil və əlifba müştərkiliyini göstərməklə bərabər, ayrı-ayrı yerlərdə müxtəlif dillərin: “pəhləvi”, “dəri”, “azəri” və başqalarının işləndiyini yazır. Məşhur səyyah və alim, coğrafiyaşünas Əbu Abdullah Bəşşari əl-Müqəddəsi *Əhsənül-təqasim* əsərində azərbaycanlıların danışdığı dili “əcəmi” (fars) dilindən ayıraraq belə yazır: “Dilləri ağırdır, çətindir” (Əl-Müqəddəsi, 985, p. 30). İbn Hövqələ gəlincə, Azərbaycanda rəsmi dilin, əlbəttə ki, fars, ərəb dili olduğunu təkrar edib yazır: “Amma ərəbcə çox az adam danışır. Təkcə tacirlər və torpaq sahibləri bu dildə yaxşı danışa bilirlər. Sadəcə camaatın orada-burada öz dilləri var. Məsələn: ərəb camaatı ərəbcə, Bərdə camaatı arranca (Araz çay adı da buradan götürülüb) danışır” (İbn Hövqəl, 977, p. 250). Daha sonralar yaşamış ərəb müəlliflərindən Yaqut Həməvi (1179–1229) də azəri dili barədə Müqəddəsi ilə həmfikir olaraq, bir çox ərəb səyyah-coğrafiyaşünasları kimi Arrandan danışanda xalqın dilini “azəriyyə” adlandırmışdır: “Azərbaycanlıların öz dilləri var və “azəriyyə” adlanan bu dili onların özlərindən başqa heç kəs başa düşmür” (Həməvi, 1220, p. 160). Ərəb müəlliflərinin “azəri” adlandırdıqları dil, şübhəsiz, Azərbaycan türkcəsidir.

Professor Malik Mahmudov “Təbrizdən... Piyada Şama” məqaləsində Xətib Təbrizi ilə müəllimi arasındakı dialoqu fikrimizə dəlil gətirir: Məsciddə müəllimi Məəri ilə məşğul olan Xətib Təbrizi həmyerlisi gəldiyinə görə dərsi saxlayıb ondan doğma yurdu Təbrizdəki qohum-əqrabasından hal-əhval tutur. Yerinə keçərkən Məərri ondan hansı dildə danışdığını soruşur: “Bu nə fars, nə də ərəb dilidir”. Xətib Təbrizi isə: “Bu bizim doğma dilimizdir, Təbrizdə xalqımız bu dildə danışır”, – deyər cavab verir (Mahmudov, 1982, p. 98). Sözsüz ki, XI əsrdə xatırlanan doğma dil xalqın dili – Azərbaycan dili idi.

Rus şərqşünası Y.E.Bertels haqlı olaraq XI əsr şairi Qətran Təbrizinin fars dilini deyil, doğma dilini yaxşı bildiyini yazır: “Современно очевидно, что персидский язык для Катрана, уроженца Тебриза, не был родным языком, и по этому объясняется с Насири Хосровом, говоривший на хорасанском диалекте (Farsca), ему было не так легко. Катран еще изучал тот литературный язык, на котором сам писал...” (Bertels, 1962, p. 30).

Fars tarixçisi S.Ə.Kəsrəvi azəri dili haqqındakı yanlış mülahizələrini əsaslandırmağa çalışaraq, XIV–XV əsr mənbələrindən müəyyən nümunələr verir (Kəsrəvi, 1335, p. 45). Fars tarixçisi Kəsrəvinin gətirdiyi nümunələr onun anladığı mənada “azəri” dilinə aid olsaydı, ərəb alimləri gərək bu dili başa düşmüş olaydılar. Fars tarixçisinin türk dilini bu dərəcədə aşağılamaq istəyini izah etmək çətindir. Orta əsr saray ənənəsinə görə azəri şairləri daim farsca yazırdılar və fars müntəxəbatına əvəzsiz töhfələr azərbaycanlıların gətirdiyi ədəbi dairələrə məlumdur. Azəri türkcəsini – yeri, kökü olan, böyük bir ərazidə yaşayan milyonluq xalqın dilini, təfəkkürünü, həyat tərzini, adət-ənənəsini, bədii bacarığını şübhə altına almaqda məqsəd türk mənşəli xalqın ədəbi irsinə laqeydlik nümayiş etdirmək idi. Kəsrəvinin “azəri” dilinə aid etdiyi poetik nümunələr həm də XIV–XV əsr mənbələrinə əsaslanır. Halbuki rübailərin istinad edildiyi Şeyx Səfi (Səfiyəddin Ərdəbili) özü XIV əsrdə doğma Azərbaycan dilində şeir yazırdı:

Ey rəvnəqi-baharü çəmə, gülümsən, nəsen?!

Ey ixtiyarı əldən alan, mülmüsən, nəsen?!

(Cəfər, 1966, p. 44).

Fikirləri hakim dairə tərəfindən müdafiə olunan Kəsrəvi və onun tərəfdarlarının niyyət və məqsədləri aydın idi: “Azərbaycan həmişə İranın bir hissəsi olmuşdur. Azərbaycanın qədim əhalisi İran, ya Ariyan irqindən başqa bir şey olmayıbdır.” O zamanlar (ərəb coğrafiyaşünasları dövründə) Azərbaycanda danışılan dil, ya ləhcə, fars dilinin şaxələrindən biri olub “azəri” adlanırdı (Kəsrəvi, 1335, pp. 7–10). Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinin bu şəkildə – aşağılanmış, puç edilmiş təqdimatı paniranist görüşlərin tarixçiyə təsiri ilə bağlı idi. Müəllif göründüyü kimi, elmi faktlardan uzaqlaşır: konkret tarixi faktlardan boyun qaçııraraq *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanından bəri

min ildən artıq bir dövrdə Azərbaycan dilində yaranıb inkişaf edən ədəbiyyatın zəngin irsini görmək istəmir, inkar edir.

Azərbaycanlı tərz-təfəkkürü ilə bağlı idiomatik ifadələr, frazeoloji vahidlər dilimizin nəinki X–XII əsrlərdə, bəlkə çox-çox qabaqlarda Azərbaycan ərazisində yaşayan türk mənşəli xalq kütlələri içərisində başlıca ünsiyyət-əlaqə vasitəsi olduğunu söyləməyə bizə haqq verir. Bu dildə islamiyyətdən – ərəb istilasından qabaqkı dövrün (VII əsrə qədər) nişanələrini: atəşpərəstlik etiqadları, mərasim və ayinləri özündə əks etdirən xalq şeirlərinin mövcudluğu buna əyani sübut deyilmi? “Ərəb öldü, qan düşdü”, “nə ərəbin üzü, nə dəvənin südü”, “pak hesab Bağdaddan qayıdır” (uzaq və çətin yol olduğuna işarədir) kimi atalar sözlərinin məhz ərəb istilasından dövrünün – VII–IX əsrlərin məhsulu olduğuna şübhə yoxdur.

X–XI əsrlərdə artıq *Dədə Qorqud* dastanlarının mövcud olması deyilənləri əyani şəkildə təsdiq edir. *Dədə Qorqud* boyları XI əsrdə deyil, daha öncələrdən Azərbaycana gəlib, yerli türklərlə qovuşub-qarışmış türk tayfaları içərisində yaranmış, zaman keçdikcə xalq yaradıcılığının dahiyənə, analoqu olmayan əsəri kimi formalaşmış və dövrünə sinə gələ bilmişdir.

Dədə Qorqud dastanları türk incisi kimi Azərbaycan dilinin hələ X–XI əsrlərdə Şərqi ən zəngin və qüdrətli dillərindən biri olduğunu göstərir: “Ölən adam dirilməz”, “Çıxan can geri gəlməz...”, “Ulaşıban sular daşsa, dəniz dolmaz”, “Könlün uca tutan ər də dövlət olmaz”, “Kül təcik olmaz (göyü oğul olmaz)”, “Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz”, “Əski pambıq bez olmaz”, “Qarı düşməni dost olmaz”, “Qara polad üz qılıncı çalınmayınca qırım dönməz”, “Qız anadan görməyincə öyüd almaz”, “Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridi”, “Oğul dəxi neyləsin, baba ölüb, mal qalmasa?”, “Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa?..”, “Dümkə karvan köçdüyn torpağay bilir”, “Ağır yüklər zəhmətini qatır bilir”, “Qafil başın ağrısın beyin bilir”, “Ər comərdin, ər namərdin ozan bilir!...” (*Kitabi-Dədə Qorqud*, 1962, p. 12).

Dədə Qorqud dastanlarının yarandığı dövrdə Azərbaycan dilinin nəinki ümumxalq forması, hətta bədii şəkli (bədii dil) mövcud olmuşdur. Boylardakı poetik nümunələrin hər biri buna parlaq misaldır:

– Nə deyərsən, nə söylərsən,
Göz açıban gördüyüm,
Könül verib sevdiiyim,
Qoç yiğidim, şah yiğidim!”

(*Kitabi-Dədə Qorqud*, 1962, pp. 12–13)

Min illik bir dövrün üzərindən keçərək zamanımıza qədər gəlib çıxan, nəsillər yola salan, nəsillər qarşılayan bu şeir daha necə olmalı idi?! Aydındır ki, Azərbaycan dili hələ X–XI əsrlərdə dərin fəlsəfi mətləbləri, həyat hikmətini, insan və təbiət haqqında qənaətləri, mürəkkəb psixoloji halları ifadə etməyə güclü imkanları olan müqəddir bir dil olmuşdur. Belə bir zəngin ünsiyyət vasitəsinin mövcudiyyəti üçün onun möhkəm bünövrəsi olmalı idi. Dil yağışdan sonra birdən-birə üzə çıxan göbələyə bənzəmir.

Hər hansı bir dil kimi, Azərbaycan dili də mənsub olduğu xalqla birgə yaranmış, onun məişət və mədəniyyət tarixi ilə bağlı olmuş, ərəb, fars təsirlərinə qarşı mübarizədə inkişaf edərək bu gün türk dilləri içərisində ən zəngin və qüdrətli dil səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

Akademik M.A.Dadaşzadə XI əsr Azərbaycan şairi Həsənoğlunun bizə gəlib çatan “Apardı könümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər” mətləli məşhur qəzəlini sübut kimi gətirərək yazır: “Həsənoğlu belə bir gözəl və yetkin dili havadan almamışdır. Belə kamil və oynaq bir dil on ildə yarana bilməzdi. Bu dilin münbit zəmini və dərin kökü vardır” (Dadaşzadə, 1977, p. 34).

Divani-lüğəti-türk əsərindən bir neçə atalar sözü və məsəllər:

1. “Qarğa qazı yamsılasa, ayağı sınar”.
2. “Qırıq qaşığı ağıza, quru söz isə qulağa girməz”.
3. “Uzaq yerin sözün karvan gətirər”.
4. “Yağı aşağı tutulsa, başa çıxar”.
5. “Deşik suda bilinər”.
6. “İgid cərgədə, alim məclisdə”.
7. “Qonağı əzizlə, adını hamıya yaysın” (Kəşğari, 1335, p. 201).

Azəri türkcəsi qədim zamanlardan xalq arasında işlənmişdir. Əsrlərdən bəri yonulub gələn atalar sözlərində, idiomatik ifadələrdə əksini tapan xalqın təfəkkür tərz, həyata baxışı, adət-ənənəsi buna sübutdur. Zamanın süzgülündən keçən, göz bəbəyi kimi qorunan doğma dilimiz – Azərbaycan dili xalq yaradıcılığı üçün – bayatılar, atalar sözləri, mahnılar və nağıllar üçün zəngin bədii vasitə kimi tədricən yazılı ədəbiyyatımıza keçməyə hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Bertels, Y. (1962). *Izbrannye trudy. Nizami i Fizuli*. Vostochnaya literatura.
2. Cəfər, Ə. (1966). *Ərəzun elmi-nəzəri əsasları* [Doktorluq dissertasiyası].
3. Dadaşzadə, M. A. (1972). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*.
4. Əl-Müqəddəsi. (985). *Əhsən ət-Təqasim*.
5. Həməvi, Yaqut. (1220). *Mucəmməl-buldən* (Cild 1). Dər əl-Sadr.
6. İbn Hövqəl. (977). *Əl-Məsəlik və əl-məmalik*. Leyden [Əlyazma].
7. Kaşğari, M. H. (1333). *Divani-lügəti-t-türk*. Əlyazmalar fondu.
8. Kəsrəvi, S. Ə. (1335 h.). *Şəhriyarane-qomnan* (Cild 2).
9. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (1962). Qızıl Şərq.
10. Mahmudov, M. (1966). Xətib Təbrizinin ədəbi-tənqidi görüşlərinə dair. *Azərbaycan*, (11), 202–205.
11. Mahmudov, M. (1968). Xətib Təbrizi irsinin tədqiqi tarixindən. *Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası*, (1), 19–26.
12. Mahmudov, M. (1972a). XI əsr Azərbaycan poeziyasına dair yeni məlumatlar. *Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası*, (2), 30–45.
13. Mahmudov, M. (1972b). *Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı*. Elm.
14. Mahmudov, M. (1982). *Piyada... Təbrizdən Şama qədər*. Yazıçı.

Daxil oldu: 14.04.2025

Qəbul edildi: 18.08.2025